

Tufstenen kerken in Groningen, een nalezing

MIJN ARTIKEL OVER DE TUFSTENEN KERKEN IN GRONINGEN, OPGENOMEN IN *GRONINGER KERKEN*, 19 (2002) 4-30, HEEFT TOT EEN AANTAL REACTIES AANLEIDING GEGEVEN. VOOR EEN DEEL ZIJN HET CORRECTIES, VOOR EEN ANDER DEEL AANVULLINGEN. BEIDE CATEGORIEËN WETTIGEN EEN VERANTWOORDING. BOVENDIEN VOND IK ZELF REDEN TOT ENKELE AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN. VERWIJZINGEN NAAR HET GENOEMDE ARTIKEL ZIJN MET TK EN HET PAGINACIJFER AANGEGEVEN.

Tufsteen aan niet-kerkelijke gebouwen

Mijn in een tussenzin vervatte mededeling dat de oorspronkelijke tufstenen Herepoort van de stad Groningen het enige niet-kerkelijke tufstenen bouwwerk in de drie noordelijke provinciën is geweest (TK 11), was wellicht te stellig. In 1999 zijn in Ondersmaburen onder Hallum, Friesland, schelpenbanen ontdekt, die deel uitmaakten van de grondverbetering ter fundering van twee voormalige steenhuisen, te weten Lunia en de Schierstins. Behalve de gebruikelijke lagen schelpen, afgewisseld met lagen zavelige klei, werden in de fundering van de Schierstins ook meer dan dertig

stukken tuf gevonden, "waaronder een nagenoeg volledig blok." Het blijft de vraag of deze tufstenen primair zijn aangewend dan wel of ze van een ander gebouw afkomstig zijn en opnieuw zijn gebruikt.¹

Ook in de provincie Groningen zijn bij en onder wereldlijke gebouwen tufstenen aangetroffen. Bij een in 1830 ingesteld onderzoek naar de vijf voet boven het maaiveld gelegen, met gracht en wal omgeven heuvel Rondenburg ten oosten van Zuurdijk werd gevonden dat deze heuvel "in eenen kring omzet was met puin van zeer zware, gebakkenen steenen, doormengd met brokken van tufsteen."²

Bij zijn in 1998 uitgevoerd onderzoek van twee voormalige steenhuisen in Houwingaham, een vanwege de inklinkende bodem en het stijgende water verlaten nederzetting aan beide zijden van de Duits-Nederlandse grens ten noorden van Oudeschans, telde Groenendijk onder de vondsten bij een der steenhuisen één volledige tufsteen.³ Aan dit in de veertiende eeuw gebouwde steenhuis is de tufsteen ongetwijfeld secundair gebruikt; bij de Rondenburg, waar we bijzonder weinig van weten, zal het waarschijnlijk niet anders zijn geweest.

Hetzelfde geldt voor de verschillende tufsteenvondsten, gedaan in de Groninger stadskern: steeds betrof het afzonderlijke tufstenen of delen ervan, tot dusver nooit een in verband gemetseld deel van een tufsteenmuur.⁴ In de stad Groningen blijft de Herepoort tot op heden het enige oorspronkelijke, niet-kerkelijke tufstenen bouwwerk.

- Ik werd op het spoor van deze stinzen gebracht door een voordracht van drs. P.N. Noomen, op 26 januari 2002 gehouden tijdens een studiedag van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en de Fryske Akademy te Leeuwarden. Hij verstrekke mij ook het artikel waarin de bevindingen zijn verantwoord: Alexander Jager, Hendrik de Jong, Gilles de Langen en Paul Noomen, 'Twee torens in een buurschap onder Hallum', *Fryslân*, 5 (1999) nr. 2, 26-29. Ook de auteurs getuigen van hun onzekerheid omtrent het primaire dan wel secundaire gebruik van de tufsteen. Terloops maken ze melding van een voormalige stins bij Ferwert, die "van tuf was."
- N. Westendorp, 'Oudheidkundige ontdekkingen in het Hunsegoog-kwartier van de provincie Groningen', *De Vriend des Vaderlands*, 4 (1830) 489-500, hier 492; geciteerd door H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering*, 2 dln., Groningen 1963, II, 144. In W.J. Formsa, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander Borgen en Steenhuisen*, Assen 1973, 550 vinden we een summier mededeling en de conclusie: "Dit kan wijzen op het bestaan van een oud steenhuis waarvan geen schriftelijke gegevens bekend zijn." Met dank aan dr. P.B. Kooi te Groningen, die mij op de Rondenburg wees.
- Vriendelijke mededeling van dr. H.A. Groenendijk te Noordlaren. In de aan het onderzoek in Houwingaham gewijde artikelen van Rolf Bärenfänger en Henny A. Groenendijk, 'Versunkene Siedlungen am Dollart', *Archäologie in Niedersachsen*, 2 (1999) 116-120, resp. Tanja van den Bergh, Henny Groenendijk en Jan Molema, 'Houwingeham (Gr.), na vijf eeuwen weer op de kaart', in: *Palto-aktueel*, 10 (1999) 58-63, wordt deze tufsteen niet genoemd.
- Vriendelijke mededeling van drs. G.L.G.A. Kortekaas te Groningen.

AEROPHOTO EELDE.

1. De wierde van Eelswerd uit het westen, 1975. Op éénderde van de bovenrand der foto loopt de weg van Usquert (links) naar Kantens. De kerk zou ongeveer in het midden van de foto, links van de oprijlaan, hebben gestaan.

Nader onderzoek verdient de passage in Kremer-Westendorp over het ten zuiden van Stedum gelegen Bargenheem: "Op Bargenheem, aan de drie Borgenlaan, welke van den Delleweg naar het Stedumer maar loopt, zijn wagenvrachten met baksteen, vele dufsteen, brokken van oude pannen, kogels, hoofden en beenderen van menschen, alsmede eene doodkist, een geraamte en een puntige degen nevens hetzelfde gevonden. Hier heeft weleer een slot gestaan, waarvan de grondslagen nog gedeeltelijk in den grond zitten."⁵ Westendorp heeft dit bericht ontleend aan de schoolmeester van Stedum, A.L. Wessels, die in 1828 als volgt rapporteerde: "Verscheidene wagenvrachten oude steenen, zijn voor eenige jaren hiervan vervoerd, waaronder veel dufsteen en oude pannen met nokken van wel drie oude duimen lengte, zoo als op sommige oude kerken (bv. te Uitwierda) zijn."

redevoering" door ds. Copius Meyer op 28 februari 1686 in de oude kerk werd gehouden. "Die oude kerk, zijnde een verwulfd, langwerpig dofsteen gebouw, met een orgel versierd, moet gelijk ook onze Toren hier al vele jaren gestaan hebben,..." en later: "Ook kan men nagaan, dat het een kostbaar gebouw moet geweest zijn, dewijl voor de gesloopte steen deze nieuwe gezet is."⁷ Evenals in Schildwolde is in Eelswerd (gelegen tussen Kantens en Usquert) van verkoop van tufsteen sprake geweest. De kerk van Eelswerd was in de loop van haar bestaan bij het klooster Rottum geïncorporeerd. Alle kerkelijke handelingen, uitgezonderd de doop, hadden in Rottum plaats. In 1568 gaf de bisschop van Munster aan de abt van Rottum toestemming de kerk af te breken, mits in Eelswerd een kapel met altaar zou blijven bestaan om er tenminste

Wessels gaf meer bijzonderheden alsook de afmetingen van het slot: "in de lengte plm. 12 en in de breedte 14 oude roeden, de fundamenten zijn nog aanwezig."⁶

Tufsteen aan kerkelijke gebouwen

Het aantal Groninger kerken waar tufsteen aan verwerkt is geweest, moet met tenminste vier worden uitgebreid.

Ten eerste is er de voormalige kerk in Schildwolde. De tegenwoordige kerk is in 1686 op het grondplan van de voorafgaande kerk gebouwd. Zij is geheel in baksteen opgetrokken. Bij de in 2002 vrijwel voltooide restauratie, die voornamelijk het interieur betrof, is geen tufsteen gezien. Onze kennis berust op de Leerrede die ds. Arius Adriani op 15 oktober 1786 ter nagedachtenis der inwijding van de honderd jaar tevoren gebouwde kerk hield. Hij memoreerde dat "de laatste

5 Hs. Kremer, *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie Groningen*, 2e dr., bezorgd door N. Westendorp, Groningen 1839, 328. In *Formisma, Ommelander Borgen*, wordt geen melding van een steenhuis ter plaatse gemaakt. Een Drieborgerweg is nog steeds in wezen. In W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870*, Groningen 1995, 67, is de wierde Barnheem op de topografische kaart van Nederland, blad 7E, ingetekend.

6 De Groninger Archieven, Beantwoording der vragen, door de Commissie van Onderwijs in de Provincie Groningen opgegeven in hare missive van den 10 Juny 1828, betrekkelijk de Statistiek, door de Schoolonderwijzers van het 4e district dezer Provincie, toegang 890, inv.10, s.v. Stedum.

7 De Groninger Archieven, Archief Hervormde Gemeente Schildwolde, Consistoriaal Protocol 1769-1825, toegang 294, inv. 1d. Op enkele van de laatste bladzijden van dit Protocol heeft ds. A. Adriani een gedeelte van zijn Leerrede geciteerd, met verwijzing naar de gedrukte, volledige uitgave ervan: *Leerrede over 1 Koning.VIII: 29, 30, ter nagedachtenis der inwijding van de kerk te Schildwolda, door Arius Adriani, predikant aldaar, uitgesproken den 15 van wijnmaand 1786*, Groningen 1787. Geschreven en gedrukte tekst tonen slechts ondergeschikte verschillen in spelling en interpunctie. Met dank aan de heer H.J. Jansonius te Overschild, die mij in dezen de weg wees. Vgl. G.A. Wumkes, 'Uit mijn vakantiejournaal', in: *Groningsche Volksalmanak 1925*, 121-139, hier 123.

De tufstenen kerken van Groningen in kaart gebracht

Elke indeling van de tufstenen kerken heeft haar bezwaren. Gekozen is voor een beperkt aantal categorieën.

De eerste is die van de kerken die nog oorspronkelijk tufsteenwerk bevatten, zij het dat een deel bij een restauratie kan zijn vervangen; bovendien kan aan dezelfde kerk tufsteen secundair zijn verwerkt; ten slotte zijn enkele ervan geheel of gedeeltelijk bepleisterd. Ze zijn alle aangegeven met ■.

Andere kerken tonen alleen secundair gebruikte tuf; dat kan van een tufstenen voorganger of van elders afkomstig zijn. ●

Sommige kerken bestaan niet meer: ze zijn afgebroken en niet weer opgebouwd, of ze zijn wel herbouwd maar daarbij is geen tuf meer gebruikt. ▲

Ten slotte is op enkele plaatsen tuf gevonden in zodanig geringe mate dat het bestaan van een voorgaande tufstenen kerk ter plaatse er niet met zekerheid uit kan worden afgeleid. •

eenmaal per jaar godsdienst te houden.⁸ Dat de kerk van tufsteen was gebouwd, weten we uit de Rekeningen der kloostergoederen. In 1598 staat onder het hoofd Rottumer Materialen genoteerd: "Johan Dercks cum suis gekocht dat keercksteen so van duifsteen gemaket dat tho Rottum gestaen heeft Eelsweert geheten, voor drehundert daler, heeft betaelt met 300 dal. 450.-.-."⁹ Kennelijk was er toen al geen sprake meer van een gebouw. Oudheidkundig bodemonderzoek heeft tot dusver niet plaats gehad.

Bij het onderzoek van de kerk van Zeerijp werden in 1964 onder de huidige, veertiende-eeuwse kerk de overblijfselen van een bakstenen zaalkerk van 7,5 bij 20 meter aangetroffen; in de muren van deze kerk was "enig tufsteengruis" aanwezig.¹⁰

Ook bij het oudheidkundig bodemonderzoek van de kerk van Hoogkerk, dat eveneens in 1964 werd uitgevoerd, zijn tufstenen aan het licht gekomen. Halbertsma vond "één tufsteenbrood, ogenschijnlijk nimmer vermetseld en niet

8 W.J. Formsma, 'De verhouding van het klooster Rottum tot het voorwerk Bethlehem en het kerspel Eelswerd', in: *Groningse Volksalmanak* 1959, 88-93, hier 92, vermeldt niet het bouw materiaal van de kerk. De huidige bewoners van de boerderij Eelswerd, de heer en mevrouw D.S.Clevering, deelden mij mee, op de plaats van de voormalige kerk geen tufsteen te hebben aangetroffen. Met dank aan drs. T.B. Juk te Hattum, die mijn aandacht voor Eelswerd vroeg.

9 De Groninger Archieven, Archief Staten van Stad en Lande, toegang 1, inv. 2303, blz. 121.

10 H.Halbertsma, 'Archeologisch Nieuws. Zeerijp', *Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie, jrg. 17 (1964) *296- *298. Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist is het restauratiedagboek van de kerk van Zeerijp momenteel onvindbaar.

door weersinvloeden aangetast in het muurwerk verdwaald.¹¹ Enkele tufsteenbrokken zijn onder de kerkvloer gevonden: zij zijn ter gelegenheid van de kerkrestauratie verwerkt in een uit verschillende bouwfragmenten samengesteld mozaïek, geplaatst aan de binnenzijde van de gedichte noordingang.

In Zeerijp noch in Hoogkerk is de aangetroffen tufsteen voldoende bewijs voor een tufstenen voorgangster.

De genoemde aanvullingen maken het gewenst, de kaart met tufstenen kerken in Groningen opnieuw te presenteren.

De gevelafwerking

De discussie over de gevelafwerking van tufstenen kerken (TK 18-19) kan aan nuancering winnen.

In Vilslev, Ribe amt, West-Jutland, is een deel van de noord-

gevel van de tufstenen kerk ongepleisterd gebleven: het is het gedeelte waar vóór de oorspronkelijke ingang een laatmiddeleeuws vābenhus is gebouwd. In redelijkheid kan worden aangenomen dat in elk geval de noordgevel van het schip gedurende ongeveer driehonderd jaar ongepleisterd is gebleven. In de Deense literatuur wordt de opvatting gehuldigd dat het in de eerste plaats de weersinvloeden zijn geweest die tot pleistering van de tufstenen gevels noopten. Maar als regel geschiedde de bepleistering niet terstond in aansluiting aan de bouw.¹²

Esthetische overwegingen speelden een secundaire rol. Naderhand kon men de gevels wel kleurig beschilderen: monochroom of veelkleurig. Een restant van de laatstgenoemde mogelijkheid is bijvoorbeeld in Brøns, Tønder amt, West-Jutland, nog te zien.

In Groningen wijzen verschillende bevindingen op een bepleistering in het tijdvak tussen de bouw van de tufstenen kerk en de aanwending van baksteen voor verbouw of uitbreiding. Ik noemde voorbeelden in Leens, Leermens, Loppersum, Termunten en het Drentse Vries. Of die bepleistering in aansluiting aan de bouw van de tufstenen kerk dan wel later tot stand kwam, is onbekend.

Als we alles overzien, is het waarschijnlijk dat weersinvloeden in relatie tot de kwaliteit van de tufsteen het feit respectievelijk het tijdstip van de bepleistering hebben bepaald. Tufsteen van goede kwaliteit kan vele decennia in voortreffelijke conditie blijven. Dat zien we niet alleen aan de Groninger kerken waar bij de restauraties in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw nieuwe tufsteen is gebruikt, maar nog overtuigender aan de kerken van Blexen en Langwarden, beide in Butjadingen, Niedersachsen. De kerk van Blexen is in 1880 met nieuwe tufsteen gerestaureerd, de tufstenen toren van Langwarden verrees in 1902.

In dit kader is van belang dat de kwaliteit van de in de elfde en twaalfde eeuw via de Rijn aangevoerde tuf uiteenliep. Behalve direct uit de Eifel komende steen omvatten de Rijntransporten ook afbraaksteen, bijvoorbeeld van de Romeinse bouwwerken in Xanten.¹³ Zo is de voor de kerk van Rinsumageest, Friesland, gebruikte steen van topkwaliteit; hij is ook uiterst verzorgd gemetseld en vervolgens in de gewenste vormen gehakt. Daarentegen is de toren van de kerk in Bedum van al eerder gebruikte stenen met afgeronde hoeken gebouwd; de herkomst is onbekend.¹⁴

H.G. DE OUDT, ZUIDLAREN.

2. Een deel van de tufstenen noordmuur van de kerk van Vilslev, West-Jutland, dat tot de drie eeuwen later volgende aanbouw van een vābenhus, en sindsdien, ongepleisterd is gebleven.

11 H. Halbertsma, 'Archeologisch Nieuws. Hoogkerk', Nieuwsbulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 6e serie, jrg. 17 (1964) *263-*265.

12 Met dank aan prof. J. Exner te Århus, die zulks mondeling bevestigde.

13 Met dank aan mevrouw dr. E. den Hartog te Noordwijkerhout, die dit perspectief opende.

14 Vriendelijke mededeling van mevrouw dr. E. den Hartog te Noordwijkerhout en de heer W.J. Berghuis te Voorschoten.

Niet de langste steen

In TK 13 maakte ik melding van een steen in de zuidmuur van de kerk van Baflo met een lengte van 106 cm bij een dikte van ruim 12 cm. Dat blijkt onjuist. Het paleontologisch geschoold oog van prof. dr. G. J. Boekschoten te Rasquert zag dat de 'steen' toch uit drie tegen elkaar geplaatste stenen bestaat. Daarbij is geen of nauwelijks voegspecie gebruikt.

Literatuur

De literatuur kan met enkele oude en nieuwe verwijzingen worden aangevuld.

Voor de "lignea ecclesia" van het klooster Rozenkamp te Romerswerf bij Jukwerd (TK 9-10) had ik behalve naar de secundaire literatuur ook naar de primaire bron moeten verwijzen. Menko verhaalt in de kroniek van Bloemhof dat in 1262 een deel van de balken van de houten kerk van Rozenkamp naar beneden viel: H.P.H.Jansen en A.Janse, *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum. Middeleeuwse studiën en Bronnen XX*, Hilversum 1991, 408/409.

Over de verfoeilijke gang van zaken bij de restauratie van de kerk van Hellum (TK 27-28) schreef Ada van Deijk inmiddels 'De 'schendende wijzigingen' aan de kerk van Hellum', in: Regn. Steensma, Harry Boerema en Kees van der Ploeg, red., *Kerkrestauraties in Groningen*, Zutphen 2002, 143-150.

Voor het oudheidkundig bodemonderzoek van de kerk van Oldekerk (TK 30) was behalve een verwijzing naar de in noot 97 genoemde geschriften ook één naar P.B. Kooi, 'De Oldekerk (Gr.)', in: *Paleo-aktueel*, 10 (1999) 54-57, op haar plaats geweest.

Als dit artikel verschijnt, zal waarschijnlijk ook het langverwachte boek van Elizabeth den Hartog, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht 2002, het licht hebben gezien. Niet alleen worden daarin de vroege, van hout, tufsteen en baksteen gebouwde Hollandse kerken behandeld, ook worden de bouwmaterialen, hun hoedanigheden, herkomst en toepassing besproken.

De tufstenen kerken in historisch-geografische context

Verschillende lezers gaven blijk van hun belangstelling voor het mogelijke verband tussen de middeleeuwse geografie van Groningen en de verspreiding van de tufstenen kerken.¹⁵ In het bijzonder de waterlopen hadden hun aandacht.

De waarde van een onderzoek naar de relatie tussen de aardrijkskundige gesteldheid van Groningen in de middeleeuwen, de occupatiegeschiedenis en de kerkbouw wordt door mij onderschreven.¹⁶ Op dit gebied ben ik evenwel niet

3. De 'steen' in de zuidgevel van de kerk van Baflo bestaat in werkelijkheid uit drie stenen.

competent. Daarom ook heb ik voor de kaart met de verspreiding van de tufstenen kerken een weergave van de provincie Groningen met de huidige kustlijn gekozen en geen waterlopen laten tekenen. Interdisciplinair onderzoek, hoe moeizaam ook vaak verwerkelijkt, is hier geboden.

Over de schrijver

H.G. de Olde, Domineeskamp 8, 9471 BG Zuidlaren, telefoon 050 - 4091282, is rustend zenuwarts. Van 1981 tot 2002 was hij voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken.

Verantwoording illustraties

- 1: Aerophoto Eelde.
- 2, 3: H.G. de Olde, Zuidlaren.

¹⁵ Met name drs. T.B.Juk te Hattem, dr. P.B. Kooi te Groningen en drs. G.L.G.A. Kortekaas te Groningen.

¹⁶ Een voorbeeld is: G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*, Groningen 1992, 88-130. Op kleine schaal ook: O.D.J. Roemeling, 'De "Wolde" parochies tussen Ten Boer en Bedum', *Driemaandelijkse bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland*, 30 (1978) 55-74, resp. *Ligtendag, De Wolden* (noot 5) 105-112, voor de ontginningsgeschiedenis in de gemeente Slochteren in relatie tot de kerkbouw.